



англатган. Ҳозирги замон ўзбек тилида ҳам “ёнмоқ” феъли қатор маъно фарқлайди. Бу феъл англатган асосий маънолардан “ёнмоқ”, яъни “ўтнинг ёниши, алан-галаниши” ҳозирга қадар кенг қўлланил-

моқда. Унинг “қайтмоқ”; қайтармоқ”, “қис-қармоқ”, кичраймоқ”; “такрорламоқ” каби маънолари ҳам сақланиб қолган.

АРАБ ЛУҒАТШУНОСЛИГИ МАКТАБЛАРИ ТАРИХИДА МАҲМУД ЗАМАХШАРИЙНИНГ РОЛИ ВА ЎРНИ

НОСИРОВА МАЛИКА

Филология фанлари номзоди, доцент, ТошДШИ

Аннотация. Мазкур мақола араб луғатишунослиги тарихида мавжуд бўлган тўртта мактаб, унинг вакиллари, улар тузган луғатлар, луғат тузиш принципларига бағишланган. Шунингдек, Маҳмуд Замахшарий ва у тузган “Муқаддамату-л-адаб”, “Ал-Фоиқ фи ғариби-л-ҳадис”, “Асосу-л-балоға” ва “Ал-Мустақсо фи амсоли-л-араб” луғатлари ҳақида маълумот беради.

Таянч сўз ва иборалар: Араб луғатишунослиги мактаблари, луғат тузиш принциплари, анограмма усули, қофия усули, алифбо тартиби, Маҳмуд Замахшарий, “Муқаддамату-л-адаб”, “Ал-Фоиқ фи ғариби-л-ҳадис”, “Асосу-л-балоға”, “Ал-Мустақсо фи амсоли-л-араб”.

Аннотация. Данная статья посвящается истории арабских лексикографических школ, их представителям, словарям и принципам их составления. Также даются сведения о Махмуде Замахшари и составленных им словарях «Мукаддамату аль-адаб», «Аль-Фаик фи ғариби аль-хадис», «Асасу аль-балаға» и «Аль-Мустакса фи амсали-л-араб».

Опорные слова и выражения: арабская лексикографическая школа, принципы составления словаря, анограмма, рифма, алфавитный порядок, Махмуд Замахшари, «Мукаддамату-л-адаб», «Аль-Фаик фи ғариби аль-хадис», «Асасу аль-балаға» и «Аль-Мустакса фи амсали-л-араб».

Summary. This article is dedicated to the issues such as the history of the four Arabic lexicographic schools; their representatives, dictionaries and the principles of dictionary compiling. Also the information is given by the author about Makhmood Zamahshary and the dictionaries that he collected namely “Muqaddamatu al-adab”, “Al-Fiak fi ғaribi al-hadis”, “Asasu al-balyaga” and “Al-Mustaqsa fi amsali-l-arab”.

Keywords and expressions: The Arab lexicography schools, the principles of dictionary compiling, the method of anagrams, the method of rhythm, the Alphabetic order, Mahmoud Zamahshary, “Muqaddamatu al-adab”, “Al-Fiak fi ғaribi al-hadis”, “Asasu al-balyaga” and “Al-Mustaqsa fi amsali-l-arab”.

Араб луғатшунослиги араб тилшунослиги билан бирга пайдо бўлган. Араб луғатшуносларини “نحو” деб аталувчи тилшуносларга қарши қўйиб, уларни “لغوى” деб атайдилар. Улар луғатларда араб адабий тил лексикасини қайд этганлар. Тузилишига кўра луғатлар сўзларнинг жойлашиш тартиби билан фарқ қилади. Улар 3 хил бўлади: 1) ундошларнинг пайдо бўлиш ўрнидаги кетма-кетликка кўра сўзларни жойлаштириш. Бунда фонетик принципга амал қилинади (форингал товушдан бошлаб лабланган товушгача) ва яна сўз ўзагидаги ундошларнинг сони ҳам ҳисобга олинади; 2) охириги

ўзак ундошни назарда тутган ҳолда алифбо тартибида қурилган; 3) биринчи ўзак ундоши эътиборга олинган ҳолда алифбо тартибида тузилган луғатлар.

“كتاب العين” номли биринчи араб луғати Халил ибн Аҳмад Фараҳидийга (718–790 йй.) тегишли. Бу луғатда сўзлар товушларнинг пайдо бўлиш ўрнига кўра фонетик принципга асосланиб жойлаштирилган. Фараҳидий энг чуқур ундош товуш “ع” – “айн” деб ҳисоблагани учун луғатни ундан бошлаган ва лабланган товушлар “ا” – “алиф”, “و” – “вав”, “ى” – “йой” билан тугатган, жами 28 бобдан иборат. Сўзларни бун-



дай оригинал жойлаштиришдан ташқари, у ўзак таркибини назарда тутган, шунингдек икки ўзакли, уч ўзакли ва кўп ўзакли феълларни тартиб билан берган. Алоҳида эътиборли томони шундаки, Фараҳидий ўзақларни гуруҳлашда анограмма усулини қўллаган. Ўзақлардан бирини асос сифатида қабул қилиб, масалан, “ضرب” феъллини олиб, ундан ҳосил бўлувчи барча модификацияларни (масалан: “رضب” ёки “بضر”, “ربض” ёки “برض” ва ҳоказо) чиқариб, уларни бирга жойлаштиради. Шунини айтиш лозимки, Фараҳидий ўзак ҳосил қилишнинг назарий имкониятлари билан реал мавжуд бўлган ўзак бирликларини қатъий фарқлаган. У луғатга тилда қўлланиладиган ўзақларни киритади. Бу биринчи араб луғатидан сақланиб қолган кичик бир парчани испаниялик лексиколог Абу Бакр Зубайдий (ваф. 379/989 й.) ўз луғатида келтиради¹.

Халил ибн Аҳмад танлаган луғат тизими 300 йил қўлланилиб келинди. Шарқда ҳам, Испанияда ҳам унинг давомчилари бўлган. Халил ибн Аҳмаднинг усулига кўра луғат тузган луғатнавислар²:

1. Муҳаммад ибн Аҳмад Азҳарий – “Ат-Тазҳиб” – “Дидни тарбиялаш”.

2. Соҳиб Абулқосим Исмоил ибн Аббод – “Ал-Муҳит” – “Уммон”.

3. Абу Али Қалий (288 – 356/ 901 – 967) – “Ал-Барийъ” – “Аъло”.

4. Ибн Дурайд (ваф. 321/934 й.) ўзининг “Китабу-л-жамҳара фи-л-луға” номли луғатини Халил ибн Аҳмаднинг луғатидан 100 йилдан охиқ вақт ўтгач тузган. У Фараҳидийнинг анограмма усулини қабул қилиб, ундаги ўзак ҳарфларнинг сонига қараб ўзақларни жойлаштириш принципини ривожлантирди, лекин луғатни алифбо тартибида қурган.

5. Исмоил ибн Сида (в. 1066 й.) У асли туғма кўзи ожиз бўлиб, ўзидан кейин иккита

катта луғат қолдирган. Биринчисининг номи “Ал-муҳкам” (“ясний”, яъни “аниқ”) бўлиб, Халил ибн Аҳмад қўллаган усул бўйича тузилган. Ибн Сиданинг иккинчи луғати камёб бўлиб “Ал-Мухассас” – “Махсус тузилган” деб номланади. Олим унда сўзларни маъноларига кўра жойлаштирган.

Иккинчи мактаб – X асрнинг охирида араб луғатшунослигида “Қофия усули” (метод рифм) деб номланган янги йўналиш пайдо бўлган. Бу йўналишда ижод қилган луғатшунослар шеъриятнинг талабларидан келиб чиқиб, сўзнинг охириги ўзак ундошини назарда тутган ҳолда, сўзларни алифбо тартибида жойлаштирганлар. Шу усулда тузилган биринчи араб луғатининг муаллифи Исмоил Жавҳарий (ваф. 393/1007 й.)дир. Унинг “Тажу-л-луға ва сихаху-л-арабиййа” луғати мумтоз араб тилининг 40000 сўз бирлигини ўзига жамлаган. Жавҳарий сўзларни уларнинг охириги ўзак ҳарфидан келиб чиқиб алифбо тартибда жойлаштирган. Жавҳарийнинг издошлари томонидан ўзлаштирилган бу усул араб ёзувининг ўзига хослигини назарга олсак, маълум афзалликларга эга. Европа тиллари луғатларида қабул қилинганидек, (фақат шу шарт биланки, ҳисоб нариги бошидан бошланади) бир хил ҳарфга тугайдиган сўзлар иккинчи, учинчи ҳарфларига кўра жойлаштирилган.

“Қофия усули”да луғат тузганлар³:

1. Радиуддин ал-Ҳасан Сағоний (в. 650/1252й.) – “Мажмаъу-л-бахрайн”.

2. Ибн Манзур (ваф. 711/1311 й.) – “Лисану-л-араб”. Луғат ўз ҳажми ва тузилишига кўра бу соҳадаги намунавий асар ҳисобланади. У 80000 сўз бирлигидан иборат⁴.

3. Муҳаммад Хировий (ваф. 980/1572 й.) – “Луғатшуносликда янгиланиш”.

¹ Гиргас В. Ф. Очеркъ грамматической системы арабовъ. – СПб., 1873. – С. 57.

² Муҳаммад Тантовий. Нашъату-н-наҳви ва таъриху ашҳури-н-нуххати. – Миср: Дару-л-маориф, 2005. 218–221-б.

³ Салоҳ Раввойи. Ан-наҳву-л-арабий. Нашаатуҳу, тававруҳу, мадарисуҳу, рижалуҳу. – Қоҳира: Дару-л-ғариб, 2003. 437–441-б.

⁴ Луғат биринчи марта 1892 йили Мисрда 20 жилдда нашр қилинган.

4. Араб луғатшунослиги тарихида тўрт аср давом этган мазкур йўналишга Фирузабодий (1326–1414) ўзининг “Ал-қомусу-л-мухит” луғати билан гулчамбар кийдирган.

5. Қофия принципи бўйича луғат тузган тилшунос олимларнинг сўнггиси Муртазо Забидий (1145–1205/1733–1791)дир. У Фирузабодийнинг “Қомус”ига “Тажу-л-арус фи шарҳи-л-қомус” деб номланган муфасссал шарҳ берган. Унинг мазкур асари араб луғатларининг энг йирикларидан ҳисобланади.

Учинчи мактаб – Фараҳидий билан бир даврда Куфа мактабининг вакили Исҳоқ ибн Мирар Шайбоний Бағдодда ўз фаолиятини олиб борган. У кўп сонли тематик луғатлардан ташқари “Китабу-л-жим” номли катта луғатнинг ҳам муаллифидир. Ушбу луғатда Шайбоний сўзларнинг 1-ўзак ундошини эътиборга олган ҳолда алифбо тартибида жойлаштирган. Бу усул ўзининг мантикий низоига, яъни араб тилининг луғатларида сўзларни жойлаштиришнинг замонавий принципига етиб келгунча 200 йил ривожланишда бўлди. Бироқ Фараҳидий ва Исмоил Жавҳарийларнинг усуллари ҳукмронлик қилиб турган бир даврда куфаликларнинг принципи кенг тарқалмаган. Бу усулдан тематик луғатлар тузишда фойдаланишган. Шу ўринда “Мавҳиб” ва “Китабу-л-муарраб” номли луғатларни таъкидлаш лозим. Бу луғатларнинг муаллифи Жаваликий (466/1073–529/1134) жуда катта аниқлик билан оромий ва форс тилларидан ўзлаштирилган сўзларнинг этимологиясини аниқлайди¹.

Араб тили луғатлари тузишнинг замонавий принциплари асосчиси Х асрнинг машҳур олими Ибн Фарисдир. У иккита махсус луғат тузган бўлиб, улар “Мужмалу-л-луға” ва “Китабу-л-мақаис” деб номланади. Уларда Ибн Фарис сўзларни биринчи ва иккинчи ўзак ҳарфларини инобатга олган ҳолда алифбо тартибида жойлаштирган. Бу ҳар иккала

луғат 28 қисмга бўлинган, ҳар бир боб, ўз навбатида, ўзак ҳарфларнинг сонига қараб уч қисмга бўлинган, яъни икки, уч ундошли ва бир қисмига 4 ва 5 ундошли ўзаклар жойлаштирилган. Ибн Фариснинг усулини кейинроқ ар-Рағиб Исфаҳоний Куръони Каримга тузган луғатида қўллаган. Бу луғат тузиш усули Маҳмуд Замахшарийнинг асарларида ўзининг камолига етган.

Маҳмуд Замахшарийнинг лексикографияга оид асарлари араб тилшуносларининг анологик асарларидан кўптиллилиқ характери билан яққол ажралиб туради. Аллюманинг “Муқаддамату-л-адаб” асари уч тилнинг, араб, форс ва турк тиллари лексикасини қамраб олган. Вақт ўтиши билан унга сўзларнинг мўғулча варианты ҳам қўшилган. Бу ноёб асарнинг уч боби луғат, 4 ва 5-боблари эса араб тили грамматикасини қамраб олган. Кўп тилли луғатлар яратилишини Ажам мамлакатларига хос бўлган ижтимоий омиллар билан изоҳлаш мумкин². Бу луғатлар, биринчи навбатда, Марказий Осиё, шу жумладан Марказий Осиё халқлари учун тузилган.

Маҳмуд Қошғарий ўзининг “Девону луғати-т-турк” асарида туркий халқлар тилларини таҳлил қилиб, қиёсий тилшуносликка асос солган бўлса, Маҳмуд Замахшарий “Муқаддамату-л-адаб” асарида турли тил оилаларига мансуб бўлган араб, форс ва турк тиллари лексикасини илмий таҳлил қилиб, чоғиштирама тилшуносликка асос солган.

Маҳмуд Замахшарийнинг “Ал-Фоиқ фи ғариби-л-ҳадис” луғати ҳадисларда учрайдиган ва маъносини англаш қийин бўлган сўзлар изоҳига бағишланган. Ҳар бир сўзни

¹ Камолиддин Анбарий. Ал-инсаф масаили-л-хилаф байна-л-наҳвийин: ал-басрийин ва-л-куфийин. – Миср: Дару ихйау-т-турасу-л-арабий, 2005. 596-б.

² ТДШИ ҳузуридаги Абу Райҳон Беруний номли Шарқ қўлёзмалари маркази фондида “Муқаддамату-л-адаб”-нинг 8 та қўлёзмаси сақланади. Улардан 5 таси икки тилли, яъни арабча-форсча (энг эътиборлиси № 429 қўлёзма), 3 та қўлёзма уч тилли, яъни арабча-форсча-туркий. Алишер Навоий номли давлат адабиёт музейида бу асарнинг дунёда ягона бўлган 4 тилли нусхаси сақланади (№ 202). Бу луғатга сўзларнинг мўғулча варианты ҳам киритилган. Бу қўлёзмаларнинг аксарияти XII–XIV асрлар оралиғида кўчирилган.

тўғри ўқиш учун фонетик қоидалар ҳам берилган. Бу билан аллома биринчилардан бўлиб луғатлардаги фонологик тадқиқотларни бошлаб берган. “Ал-Фоиқ фи ғариби-л-ҳадис” луғатининг ўзига хослиги шундаки, унда сўз маъноларини очишда, этимологиясини тушунтиришда синтактик таҳлилдан фойдаланилган. Бу эса биз ҳозирги кунда олиб бораётган луғатлардаги грамматик тадқиқотларга замин яратган.

Маҳмуд Замахшарий ўзининг “Асосу-л-балогати” асари билан араб луғатнавислигини бир неча поғона юкори кўтарган. Замахшарий илк маротаба луғатдаги сўз таркибига ундан фойдаланишни осонлаштирадиган янгилик киритган. У сўзларни, биринчи навбатда, 1-ҳарфини ва ундан кейинги ҳарфларни ҳам назарга олган ҳолда уларни алифбо тартибида беради. Бу билан Маҳмуд Замахшарий араб луғатшунослигининг янги, 4-мактабига асос солади. Унинг бу усули сал ўзгарган шаклда ҳозирги замон лексикографиясида ҳануз қўлланилмоқда¹.

Маҳмуд Замахшарийнинг “Асосу-л-балогат” луғати нафақат аллома ижодида, балки бутун араб луғатнавислиги тарихида муҳим ўрин тутди. Бу луғатда сўзлар айрим ҳолда эмас, балки иборалар ва жумлалар ичида берилиб, сўзларнинг кўп маъноли хусусиятлари, яъни полисемия ҳодисасини кўрсатиб берган; омонимия ҳодисасига алоҳида эътибор қаратган; сўзларнинг ҳақиқий ва кўчма маъноларини ҳам алоҳида мисоллар билан тушунтирган. Маълум полисемантик сўзнинг маъно структурасини таркиб топтирувчи лексик маънолар миқдори билан унинг луғат мақоласида қайд этилган маънолари миқдори тенг келиши ҳам шарт эмас. Чунки луғат мақоласида сўзнинг лексик маънолари қаторига бошқа маънолари ҳам санаб, қўшиб кетишни луғатчилик инкор этмайди.

Шунингдек, мазкур луғатда Маҳмуд Замахшарий араб ибораларининг берилиши, яъни фразеологизмларни тушунтириш, изоҳлаш билан араб анъанавий луғатнавислик тарихида янги бурилиш ясаган, мукаммал фан даражасига олиб чиққан. Араб луғатнавислиги тарихига назар ташланадиган бўлса, бундай луғат Замахшарийгача ва ундан кейин ҳам яратилган эмас. Бунинг боиси унинг араб тилшунослигидаги назарий билимлари жуда юкори бўлганлигидир. Чунки яхши луғат тузиш учун фақат амалиётчи бўлишнинг ўзи камлик қилиши барчага яхши маълум.

Маҳмуд Замахшарий луғатларининг тадқиқотчиси филология фанлари номзоди Ў. Қориевнинг ёзишича, Маҳмуд Замахшарий араб мақолларини йиғиб, “Ал-Мустаксо фи амсоли-л-араб” номли луғат ҳам тузган. Ҳозирги кунда Миср Араб Республикасининг “Дору-л-кутуб” уйида (20578, “Адаб” рақами билан) Замахшарийнинг шу луғати сақланмоқда. Қўлёзма луғатининг биринчи жилди 1917 та, иккинчи жилди эса 1544 та мақол ва ибораларни ўз ичига олган. Луғат насх хатида ёзилган, 73 бобдан иборат². Мазкур луғатда араб мақол ва масаллари алифбо тартибида йиғилган.

Араб лексикографияси Шарқ (Эрон, Туркия, қисман Ҳиндистон) халқларининг ҳам, Европа халқларининг ҳам лексикографиясига катта таъсир кўрсатган. Араб луғатшунослиги мактаблари, уларда тузилган луғатлар ва, айниқса, Маҳмуд Замахшарийнинг луғатлари ҳозирги замон илм-фани, лексикология ва лексикографиясининг ривожланишида мустаҳкам асос бўлган.

¹ История лингвистических учений. Средневековый Восток. – Л., 1981. – С. 93.

² Қориев Ў. Абулқосим Замахшарий луғатлари // Мулоқот, 1997. № 1. 49-б.